

Problem kolejności chórów anielskich w *Modlitewniku* Gertrudy Mieszkówny

W opracowaniach zajmujących się tekstem *Modlitewnika* Gertrudy Mieszkówny zwracano już wielokrotnie uwagę na wysoki poziom intelektualny autorki, która daje wyraz bardzo dobrej znajomości problematyki teologicznej. Dla historyka filozofii i teologii bardzo ciekawy jest fakt, że Gertruda modli się treściami, które były zaczerpnięte z traktatów teologicznych, traktując je jako integralną część osobistego odniesienia do Boga. Jednak należy także dodać, że, jak się wydaje księżna korzysta także z innych znanych sobie spisów modlitw. Tezę tę możemy potwierdzić przywołując tekst modlitwy 22, zatytułowanej: *Do wszystkich chórów anielskich (Ad omnes choros angelos)*. Autorka wymienia w niej nazwy chórów anielskich w kolejności, która nie może być uznana za przypadkową. A. Andrzejuk, omawiając problematykę *Modlitewnika* twierdzi, że autorka wymienia nazwy zastępów niebieskich wprost za Pseudo-Dionizym¹⁶⁰. Kiedy jednak przyjrzymy się dokładniej, sprawa nie jest taka oczywista, ponieważ lista nie odpowiada dokładnie tej, którą zamieszcza Pseudo-Dionizy Areopagita w swojej *Hierarchii niebiańskiej*. Dlatego rodzi się tu szereg pytań, które wyznaczają treść naszych rozważań. Po pierwsze, należy zastanowić się nad tym, jakie listy chórów anielskich mogły być znane autorce. Jak wiemy Pseudo-Dionizy, choć niewątpliwie cieszył się wielkim autorytetem, to jednak nie jest autorem jedynym. Po drugie, należy ustalić, czy same dzieła były Gertrudzie znane, a jeżeli tak, to czy da się ustalić, z jakiego przekładu łacińskiego korzystała. Trzecie, i być może najbardziej interesujące pytanie, dotyczy tego, skąd biorą się rozbieżności w przedstawianiu chórów anielskich w *Modlitwie* 22 i tekście Pseudo-Dionizego.

1. Zestawienia chórów anielskich znane w XI w.

Na początku trzeba zaznaczyć, że podstawowym źródłem wiedzy o chórach anielskich jest samo Pismo Święte. Nie wymienia ono co prawda zastępów niebieskich w kolejności, ale w różnych księgach obu testamentów pojawiają się nazwy dziewięciu rodzajów istot zamieszkujących niebo. Stary Testament przynosi nam imiona Cherubinów i Serafinów. O ile jednak Cherubini pojawiają się w nim często, to Serafin pojawia się tylko u proroka Izajasza (Iz 6,2; 6,6.). Źródłem pozostałych nazw są przede wszystkim listy św. Pawła. W *Liście do Kolosan* (1,16) Apostoł wymienia: Trony, Panowania, Zwierzchności i Władze. Te same nazwy znajdujemy w *Liście do Efezjan* (1, 21), lecz tutaj brakuje Tronów, a dodane jest nowe określenie: Moce. Zauważmy, że w obu listach nazwy niebieskich duchów pojawiają się w hymnach Chrystologicznych i aniołowie występują tu w odniesieniu do Chrystusa i służą

---

¹⁶⁰ Por. A. Andrzejuk, *Gertruda Mieszkówna i jej „Modlitewnik”*, Warszawa 2006, s. 86.

podkreśleniu Jego bóstwa. W *Liście do Kolosan* Chrystus jest przedstawiany, jako Ten, w którym duchy niebieskie zostały stworzone. W *Liście do Efezjan* Chrystus zasiada po prawicy Ojca ponad wszystkim, także ponad aniołami. Podobnie jest w *Pierwszym liście do Tesaloniczan* (4, 16), w którym ostateczne przyjście Chrystusa dokonuje się na hasło i głos archanioła. Kolejny fragment pochodzi z *Listu do Rzymian* (8,38), gdzie znów spotykamy Zwierzchności i Moce, obok których pojawiają się aniołowie. Dodajmy, że choć nazwa *anioł* pojawia się bardzo często w całym Piśmie Świętym, to *archaniołów* możemy znaleźć tylko dwa razy w Nowym Testamencie. Właśnie w *Liście do Tesaloniczan* oraz w *Liście Judy* (9).

Ojcowie Kościoła, interpretując powyższe fragmenty Pisma Świętego, napotykali liczne trudności. Dyskusja na temat porządku istot niebieskich trwała już od II w., ponieważ powszechny był pogląd, iż chórów anielskich nie należy przedstawiać w przypadkowej kolejności, jako że stanowią one uporządkowaną hierarchię. W sporach tych panowała zgodność co do tego, że wszystkie powyższe nazwy należy odnosić do istot niebieskich, ale nie ustalili się żaden powszechnie przyjmowany porządek. Ustalenie go było tym trudniejsze, że, jak widzieliśmy, sam św. Paweł zamieszcza przedstawiane przez siebie chóry w różnych kolejnościach. Nie było także pewności, czy wszystkie chóry można nazywać aniołami, które to określenie jest w Piśmie Świętym powszechnie używane na oznaczenie boskich posłańców. Wyraz tym wątpliwościom daje św. Augustyn. Stawia on pytanie, czy Trony i Zwierzchności są chórami anielskimi i jak należy je odnosić do aniołów i archaniołów. W odpowiedzi pisze: *Niech ci, którzy są w stanie odpowiedzą na te pytania, jeżeli potrafią dowieść, że ich odpowiedzi są prawdziwe, ale co do mnie, wyznaję swoją ignorancję*¹⁶¹.

2. *Moralia* św. Grzegorza Wielkiego

Choć św. Augustyn wyznaje swoje wątpliwości, to inny z Ojców Zachodnich dostarcza nam pełen katalog chórów anielskich. W swoim komentarzu do Księgi Hioba (*Moralia*) w sposób alegoryczny interpretuje on prezentację Behemota¹⁶², jako jednego ze wspaniałych stworzeń Boga (Hi 40,15-24). Prezentacja ta zawiera problematyczny werset, gdzie stwór jest nazywany początkiem dróg Boga, którego Stwórca obdarzył mieczem. (Hi 40,19)¹⁶³. Św. Grzegorz Wielki interpretuje ten werset twierdząc, że Behemot jest nazwany początkiem dróg Boga, ponieważ jest pierwszym ze wszystkich stworzeń. W tłumaczeniu autor posługuje się urywkiem księgi Ezechiela, który jest prorocstwem przeciwko królowi Tyru (Ez 28,1-19)¹⁶⁴. Utożsamienie Behemota z królem Tyru z Księgi Ezechiela jest możliwe, ponieważ prorok opisuje najpierw piękno i wspaniałość władcy, a potem jego upadek. Co więcej, władca jest przyrównany do Cheruba, który mieszkał w Edenie – ogrodzie Bożym (Ez 28, 13-14) – ale został z niego wygnany, ponieważ chciał być równym Bogu. Behemot jest więc utożsamiony z Szatanem, pierwszym aniołem, który został wygnany z raju po swoim upadku. Księga Ezechiela opisuje następnie mieszkającego w Edenie cheruba, jako okrytego

---

¹⁶¹ Św. Augustyn, *Enchiridion*, 58. PL 40, 259D-260A: *...dicant qui possunt, si tamen possunt probare quod dicunt: ego me ista ignorare confiteor.*

¹⁶² Biblia Tysiąclecia przekłada hebrajski termin *Behemoth* jako Hipopotam.

¹⁶³ W Wulgacie jest to werset 14: *Ipse est principium viarum Dei: qui fecit eum applicabit gladium ejus.*

¹⁶⁴ Por. Św. Grzegorz Wielki, *Moralium*, PL 76, 664B-665B.

przez dziewięć rodzajów szlachetnych kamieni (Ez 28,13). Te właśnie dziewięć rodzajów szlachetnych kamieni, które okrywały cheruba, św. Grzegorz wielki utożsamia z dziewięcioma chórami anielskimi¹⁶⁵.

Moralia św. Grzegorza Wielkiego stanowiły, jak się wydaje, bardzo ważne źródło dla innych autorów łacińskich. Najlepszym przykładem jest św. Izydor z Sewilli, który powtarza dokładnie taki układ chórów anielskich w *Etymologiach*¹⁶⁶. Zależność Izydora od *Moralii* potwierdza D. Keck, który uważa, że pisma św. Grzegorza były dla wczesnego średniowiecza zachodniego podstawowym źródłem przedstawiania kolejności dziewięciu chórów aniołów¹⁶⁷. Twierdzi, że miały one olbrzymi wpływ i wielkie znaczenie zwłaszcza w klasztorach benedyktyńskich. Dodajmy, że jego opinię weryfikuje także sporządzony w 1110 r. spis biblioteki kapitulnej krakowskiej, w którym znalazło się zarówno omawiane wyżej dzieło Grzegorza – *Moralia*, jak i *Etymologie* Izydora z Sewilli¹⁶⁸. Widzimy więc, że prawdopodobieństwo, iż księżna Gertruda, знаła zestawienie hierarchii aniołów właśnie z pism św. Grzegorza Wielkiego jest bardzo duże.

3. Hierarchia Niebiańska Pseudo-Dionizego Areopagity

Drugim źródłem, które mogło być znane Gertrudzie jest wspomniany wyżej Pseudo-Dionizy Areopagita, który w swoim traktacie *Hierarchia Niebiańska* bardzo dokładnie opisał wszystkie rodzaje istot niebieskich. Pisma Pseudo-Dionizego były naturalnie słabiej dostępne na Zachodzie, ponieważ powstały w języku greckim. Do tego przyczynia się także legendarna trudność i zawilość tekstów, wśród których znalazł się także traktat o aniołach – *Hierachia niebiańska*. Jednak pisma Pseudo-Dionizego pojawiły się na Zachodzie bardzo wcześnie, bo już w 760 r., kiedy to papież Paweł I posyła grecki tekst *Corpus Dionysiacum* Pepinowi I. Ponownie w 827 r. Ludwik Pobożny otrzymuje od cesarza bizantyjskiego Michała I zbiór

---

¹⁶⁵ Tamże, 665C: *Hinc est quod primatus ejus potentiam adhuc insinuans idem propheta, subjungit: Omnis lapis pretiosus operimentum tuum, sardius et topazius et jaspis, chrysolithus, onyx, et berillus, sapphirus, carbunculus et smaragdus (Ez 28, 13). Novem dixit genera lapidum, quia nimirum novem sunt ordines angelorum. Nam cum per ipsa sacra eloquia angeli, archangeli, throni, dominationes, virtutes, principatus, potestates, cherubim, et seraphim, aperta narratione memorantur, quantae sint supernorum civium distinctiones ostenditur. Quibus tamen Behemoth iste opertus fuisse describitur, quia eos quasi vestem ad ornatum suum habuit, quorum dum claritatem transcenderet, ex eorum comparatione clarior fuit.*

¹⁶⁶ Por. PL 82, 272 B.

¹⁶⁷ Por. D. Keck, *Angels and Angelology in the Middle Ages*, New York, Oxford 1998, s. 54n. D. Keck twierdzi, że podstawowym źródłem była jedna z homilii Grzegorza do Ewangelii według św. Łukasza (PL 76, 1301C-1312C), jednak w tej (i innych) homiliach św. Grzegorz nie wymienia chórów anielskich. Jak się wydaje jedynym miejscem, w którym przedstawia on pełną hierarchię aniołów jest cytowany wyżej fragment komentarza do księgi Hioba. Pomyłka ta nie podważa jednak jego opinii na temat św. Grzegorza, jako źródła, z którego czerpali późniejsi autorzy łacińscy. *Moralia* należały bowiem do dzieł najbardziej popularnych i najczęściej kopiowanych w klasztorach benedyktyńskich.

¹⁶⁸ Por. M.H. Malewicz, *Rękopis Gertrudy piastówny – najwcześniejszy zabytek piśmiennictwa polskiego*, w: *Materiały do historii filozofii średniowiecznej w Polsce*, red. R. Palacz, t. V (XVI), Wrocław 1972, s. 57.

traktatów Pseudo-Dionizego. Król poleca Hilduinowi przełożenie tych pism na łacinę¹⁶⁹. Hilduin, który był opatem w Klasztorze św. Dionizego pod Paryżem, przyczynił się do popularyzacji dzieł *Corpus Dionysiacum*, nie tylko poprzez ich tłumaczenie. W piśmie *Passio sanctissimi Dionysii* przedstawia on słynną legendę dotyczącą męczeństwa Dionizego. Po tym jak został ścięty na wzgórzu Montmartre, miał on wziąć swoją głowę i nieść ją aż do miejsca, w którym później powstało opactwo¹⁷⁰. Dzieło Hilduina nie tylko wpłynęło na popularność Dionizego, ale także potwierdziło błędne utożsamienie męczennika z Montmartre z pierwszym biskupem Aten i autorem *Corpus Dionysiacum*. Dla naszych rozważań bardzo istotny jest fakt, że dziełko Hilduina *Passio sanctissimi Dionysii* zawiera także opis tematyki traktatów Areopagity, w którym autor wymienia dziewięć chórów anielskich¹⁷¹.

Mimo popularności dzieła Hilduina, łaciński przekład dzieł Pseudo-Dionizego, którego dokonał, był niejasny, trudny do zrozumienia. Dlatego Karol Łysy polecił ponowne przełożenie *Corpus Dionysiacum* Janowi Szkotowi Eriugenie. Przekład ten (ukończony prawdopodobnie w 840 r.) powszechnie uchodził za bardziej zrozumiały i dlatego był dużo częściej kopiowany i czytany przez cały okres średniowiecza. Eriugena przetłumaczył komentarze św. Maksyma Wyznawcy, a także dodał swój własny komentarz do dzieł Pseudo-Dionizego. D. Keck twierdzi, że *Hierarchią niebiańską* interesowano się w dużo mniejszym stopniu w środowiskach benedyktyńskich, ze względu na trudność tego tekstu¹⁷². Twierdzi jednak także, że ten tekst stał się popularny w XIIw., ale myśli tutaj zwłaszcza o popularności na zachodzie Europy. Nie oznacza to jednak, że popularność dzieł Pseudo-Dionizego nie mogła rozszerzyć się na wschód¹⁷³. Zatem Gertruda Mieszkówna mogła także znać stopnie hierarchii aniołów z dzieł Pseudo-Dionizego, choć w świetle słów D. Kecka wydaje się to mniej prawdopodobne.

4. Porównanie dwóch tradycji przedstawiania hierarchii aniołów

Z powyższych rozważań wynika, że w czasie życia Księżnej Gertrudy istniały dwie tradycje opisywania hierarchii niebieskich duchów. Trudno rozstrzygnąć, która z nich była dominująca. Tradycja św. Grzegorza opierała się na jednym fragmencie komentarza do księgi Hioba, natomiast tradycja Dionizyjska miała greckie źródło i co najmniej dwa tłumaczenia. Przyjrzyjmy się więc najpierw tradycji Pseudo-Dionizego, przedstawiając ją dla lepszej jasności przy pomocy tabeli.

---

¹⁶⁹ Por. T. Sinko, *Zarys historii literatury greckiej*, Warszawa 1959, t.2, s. 829.

¹⁷⁰ Por. *Passio Sanctissimi Dionysii*, PL 106, 23-50.

¹⁷¹ Por. tamże, 106, 29A-C.

¹⁷² Por. D. Keck, *dz. cyt.*, s. 55 n.

¹⁷³ Tamże, 55 n.

<i>Hierarchia Niebiańska</i> (oryginał grecki) ¹⁷⁴	<i>Hilduin Passio sanctissimi dionysii</i> ¹⁷⁵	Jan Szkot Eriugena ¹⁷⁶	Tłumaczenie polskie
Seraf...m	Seraphim	Seraphim	Serafiny
Ceroub...m	Cherubim	Cherubim	Cherubiny
qrŌnoi	Throni	Throni	Trony
kuriŌthtej	Dominationes	Dominationes	Panowania
TMxous...ai	Virtutes	Virtutes	Moce
dunŕmej	Potestates	Potestates	Władze
ćrca...	Principatus	Principatus	Zwierzchności
ćrcŕggeloi	Archangeli	Archangeli	Archaniołowie
Ÿggeloi	Angeli	Angeli	Aniołowie

Powyższa tabela pokazuje, że Hilduin i Jan Szkot Eriugena są ze sobą całkowicie zgodni w tłumaczeniu nazw poszczególnych chórów anielskich. Kolejne zestawienie pokazuje różnice pomiędzy tekstem Pseudo-Dionizego i tekstem św. Grzegorza Wielkiego. Zaznaczmy tylko, że w tekście *Moraliów* nazwy podane są w odwrotnej kolejności, która została zamieniona w tabeli.

Łacińskie tłumaczenia Pseudo-Dionizego	Św. Grzegorz Wielki <i>Moralium</i> (PL 76, 665C)
Seraphim	Seraphim
Cherubim	Cherubim
Throni	Potestates
Dominationes	Principatus
Virtutes	Virtutes
Potestates	Dominationes
Principatus	Throni
Archangeli	Archangeli
Angeli	Angeli

Jak widzimy kolejność różni się w przypadku nazw chórów anielskich, zaczerpniętych z listów św. Pawła: Tronów (*Throni*), Panowań (*Dominationes*), Władz (*Potestates*) i Zwierzchności (*Principatus*). Różnice wydają się na tyle duże, że mogą nam pomóc określić tradycję, z której czerpała Gertruda.

¹⁷⁴ Cyt. za zbiorczym przedstawieniem hierarchii, które zamieszczone zostały w opracowaniu T. Stępień, *Pseudo-Dionizy Areopagita chrześcijanin i platonik. Polemiczne aspekty pism Corpus Dionysiacum w kontekście mowy św. Pawła na Areopagu (Dz 17, 22-31)*, Warszawa 2006, s.263.

¹⁷⁵ PL 106, 29A-C.

¹⁷⁶ Nazwy chórów anielskich u Jana Szkota Eriugeny są takie same w tłumaczeniu *Hierarchii niebiańskiej* (PL 122, 1050 A- 1058B) jak i w komentarzu do niej (PL 122, 1176C-1223A).

5. Źródło, z którego czerpała Gertruda Mieszkówna

Zanim przedstawimy nazwy hierarchii z *Modlitewnika* warto zauważyć, że Gertruda dwa razy wymienia imię Serafinów. Ponieważ obydwie łacińskie tradycje są ze sobą zgodne w przypadku pierwszych dwóch chórów, poprawka zaproponowana w tekście *Modlitwy 22*, aby zastąpić powtórzony wyraz *seraphin* terminem *cherubim* jest całkowicie uzasadniona.¹⁷⁷ Zauważmy też, że dla naszych celów również nie ma znaczenia zamienienie przez Gertrudę kolejności ostatnich dwóch chórów, ponieważ znowu wersja św. Grzegorza Wielkiego i Pseudo-Dionizego są ze sobą zgodne. Poniższa tabela porównuje obydwie tradycje z tekstem *Modlitwy 22* (z uwzględnieniem wyżej wymienionych poprawek):

Łacińskie tłumaczenia Pseudo-Dionizego	Gertruda Mieszkówna <i>Modlitwa 22</i>	Św. Grzegorz Wielki <i>Moralium</i> (PL 76, 665C)
Seraphim	Seraphin	Seraphim
Cherubim	Cherubim	Cherubim
Throni	Troni	Potestates
Dominationes	Dominationes	Principatus
Virtutes	Principatus	Virtutes
Potestates	Potestates	Dominationes
Principatus	Virtutes	Throni
Archangeli	Angeli	Archangeli
Angeli	Archangeli	Angeli

Widzimy, że lista Gertrudy wykazuje wyraźną zgodność z listą Pseudo-Dionizego. Rozbieżności dotyczą jedynie Zwierzchności (*Principatus*) i Mocy (*Virtutes*). Wydaje się zatem, że źródło, z którego korzystała księżna musiało być bliższe tradycji pochodzącej od *Corpus Dionysiacum*.

Okazuje się jednak, że jest możliwe dokładniejsze ustalenie źródła, z którego pochodziła lista chórów anielskich zawarta w *Modlitewniku*. Pokazanie powyżej niezgodności tekstu Gertrudy z dwoma tradycjami, które były obecne w piśmiennictwie jej epoki pozwala nam z bardzo dużą pewnością wskazać, na źródło, które nie zgadza się z klasycznym sposobem wymieniania chórów anielskich, ale jest całkowicie zgodne z *Modlitewnikiem*, ponieważ tylko w tym dziele możemy zaobserwować zamianę dwóch chórów anielskich (Zwierzchności i Mocy) z porządku zaproponowanego przez Pseudo-Dionizego. Chodzi tu o *Officia per ferias*, które to dzieło w *Patrologii Łacińskiej* Migne'a jest przypisywane Alkuinowi¹⁷⁸. Ponieważ jednak przypisywanie tego tekstu Alkuinowi jest błędne¹⁷⁹, wydaje

¹⁷⁷ Por. A. Andrzejuk, *dz. cyt.*, s. 222.

¹⁷⁸ Por. PL 101, 592A. Pełny tytuł tego dzieła w *Patrologii Łacińskiej* brzmi: *Officia per ferias, seu psalmi secundum die hebdomadae singulos quibus in ecclesia cantatur, disponiti, cum orationibus, hymnis, confessionibus et litanis*. Spis chórów anielskich pochodzi z jednej z litanii o tytule: *Litania beatorum apostolorum, martyrum quoque, confessorum atque virginum*.

się, że jest ono tym samym dziełem, które zostało podarowane Mieszkowi II przez Matyldę szwabską, jako dzieło *De officiis*, które obecnie powszechnie określa się jako dzieło Pseudo-Alkuina.¹⁸⁰ Zgodność obu tekstów potwierdza poniższa tabela, w której dla jasności zamieszczono także spis z łacińskich tłumaczeń Pseudo-Dionizego.

Łacińskie tłumaczenia Pseudo-Dionizego	Gertruda Mieszkówna <i>Modlitwa 22</i>	Pseudo-Alkuin <i>Oficia per feria</i>
Seraphim	Seraphin	Seraphim
Cherubim	Cherubim	Cherubim
Throni	Troni	Throni
Dominationes	Dominationes	Dominationes
Virtutes	Principatus	Principes
Potestates	Potestates	Potestates
Principatus	Virtutes	Virtutes
Archangeli	Angeli	Archangeli,
Angeli	Archangeli	Angeli,

***

Na koniec pozostaje zauważyć, że nasze rozważania przyniosły niewiele wniosków odnośnie źródeł, z których korzystała księżna Gertruda. Tradycja przedstawiania kolejności chórów anielskich, zapoczątkowana przez Pseudo-Dionizego, była w Polsce obecna dzięki tekstowi Pseudo-Alkuina, który przestawił kolejność dwóch chórów. Jednak nasze rozważania pozwalają ustalić związek Kodeksu Egberta, z Kodeksem Matyldy, który musiała znać Gertruda. Wypada także zauważyć, że komponując *Modlitwę 22* księżna korzystała z litanii, a więc także z modlitwy, którą być może sama wcześniej się modliła, czytając *De officiis*. Przetawienia i pomyłki w modlitwie Gertrudy wskazują na to, że cytowała tekst z pamięci. Świadczy o tym także zmieniona nieco nazwa Zwierzchności, która w *De officiis* brzmi *principes*, a w *Modlitwie 22*: *principatus*.

Nie sposób także nie zauważyć, że powyższe rozważania ujmują księżnej Gertrudzie nieco oryginalności. Wykazują bowiem, że w komponowaniu swoich modlitw posługiwała się tekstami modlitewnymi, które były jej wcześniej znane. Poczynione powyżej ustalenia otwierają także nowe perspektywy badawcze. Wydaje się bowiem, że warto zająć się głębszą analizą zależności *Modlitewnika* od *De officiis*, a także innych tekstów modlitw, które mogły być księżnej wcześniej znane i także przez nią wykorzystane.

¹⁷⁹ A Wilmart przypisuje to dzieło nieznanemu autorowi francuskiemu z IXw; por. P. Glorieux, *Pour revaloriser Migne. Tables Rectificatives*, Lille 1952, s.55.

¹⁸⁰ Por. M. H. Malewicz, *Rękopis Gertrudy piastówny...*, dz.cyt., s.57.